

Bozok Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl/Year: 2025 Cilt/Volume: 3 Sayı/Issue: 4

Sayfa/Page: 86-105

ISSN: 2980-3322

Makale Geliş |Received: 27.10.2025

Makale Kabul |Accepted:13.11.2025

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

Digital Labor Fields and Forms of Exploitation in the Context of Liquid Modernity

Beril ÖZER*

Özet: Bu çalışma, Zygmunt Bauman'ın akışkan modernite kavramı çerçevesinde dijitalleşmenin emek biçimlerini nasıl dönüştürdüğünü ve yeni sömürü rejimlerini nasıl ürettiğini kuramsal olarak tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışma, yöntem olarak kuramsal/kavramsal bir yaklaşım benimsemekte ve Lazzarato'nun "maddi olmayan emek" ile Fuchs'un "dijital emek" tartışmaları başta olmak üzere ilgili literatürün nitel bir doküman analizi yoluyla incelenmesine dayanmaktadır. Bu çerçevede sosyal medya içerik üretimi, platform temelli esnek çalışma, kullanıcı emeği, influencer ve eğlence emeği, çevrim içi eğitim, e-ticaret ve canlı yayın satışı, sosyal medya yönetimi ve denetim emeği ile yapay zekâ destekli üretim süreçleri olmak üzere sekiz temel dijital emek alanı kavramsal olarak ayrıştırılmış ve her birinin özgün sömürü dinamikleri tartışılmıştır. Bulgular, dijital emek süreçlerinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel, duygusal ve kimliksel düzeyde işlediğini; emeğin görünürde esneklik ve özgürlük vaat ederken algoritmik denetim, güvencesizlik, sürekli üretim ve görünür olma baskısı altında yeniden örgütlendiğini ortaya koymaktadır. Çalışma, Bauman'ın akışkan modernite tasvirinde öne çıkan süreksizlik, belirsizlik ve güvencesizlik öğelerinin dijital emek alanlarında somutlaştığını göstermekte; dijital emek kavramının klasik ücretli çalışmanın ötesine geçen, yaşamın tüm alanlarına sızan ve görünmezleşen emek biçimlerini anlamak için açıklayıcı bir çerçeve sunduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Akışkan Modernite, Emek, Maddi Olmayan Emek, Dijital Emek, Sömürü

Abstract: This study aims to theoretically examine how digitalization transforms forms of labor and generates new regimes of exploitation within the framework of Zygmunt Bauman's concept of liquid modernity. Methodologically, the study adopts a theoretical-conceptual approach and is based on a qualitative document analysis of the relevant literature, drawing particularly on Lazzarato's notion of "immaterial labor" and Fuchs's discussions on "digital labor." Within this framework, eight major fields of digital labor are identified and analytically distinguished: social media content production, platform-based flexible work, user labor, influencer and entertainment labor, online education, e-commerce and live-stream sales, social media management and moderation, and AI-assisted production processes. The findings reveal that digital labor operates not only at an economic level, but also through cultural, emotional, and identity-related dimensions. Although it appears to offer flexibility and freedom, digital labor is reorganized under algorithmic control, precarity, the pressure of continuous production, and the imperative of constant visibility. The study demonstrates that the core elements emphasized in Bauman's depiction of liquid modernity—such as discontinuity, uncertainty, and insecurity—are clearly manifested in digital labor practices. Overall, the analysis suggests that the concept of digital labor provides a meaningful framework for understanding emerging and often invisible forms of work that extend beyond classical wage labor and permeate everyday life.

Keywords: Liquid Modernity, Labor, Immaterial Labor, Digital Labor, Exploitation

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

Giriş

Sanayi toplumundan dijital kapitalizme uzanan tarihsel süreç, emeğin doğasını, üretim biçimlerini ve toplumsal ilişkileri köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu dönüşümün merkezinde, modernitenin katı yapılarından akışkan bir düzene evrilmesi yer almaktadır. Bauman'ın¹ akışkan modernite kavramı, toplumsal yaşamın artık süreksizlik, belirsizlik ve geçicilikle tanımlandığı bir döneme işaret eder. Bu dönemde bireyler, kurumlar ve üretim biçimleri sabitliğini yitirerek, esneklik ve sürekli uyum gerektiren bir toplumsal düzenin parçası hâline gelir. Modernitenin "katı" biçimi, belirli iş bölümleri ve mekânlarla tanımlanırken; "akışkan" biçiminde emek artık ağlar, ekranlar ve platformlar aracılığıyla dağılmıştır. Bu dönüşümle birlikte, emeğin üretim alanı fabrika duvarlarının dışına taşarak, dijital ortamlarda yeniden biçimlenmiştir. Dijitalleşme, emeği yalnızca fiziksel üretimden çıkarıp bilişsel, duygusal ve kültürel üretim biçimlerine yöneltmiştir. Maurizio Lazzarato'nun² maddi olmayan emek kavramı, bu değişimi açıklayan temel kuramsal çerçevelerden biridir. Lazzarato'ya göre artık üretim yalnızca nesneleri değil, aynı zamanda bilgi, imge, duygu ve ilişki biçimlerini de kapsamaktadır. Michael Hardt ve Antonio Negri³ bu yaklaşımı genişleterek "biyopolitik emek" kavramını ortaya koyar; böylece emek, doğrudan yaşamın kendisini üretir hâle gelir. Christian Fuchs⁴ ise dijital kapitalizmin bu üretim biçimini "dijital emek" olarak tanımlar. Sosyal medya, çevrim içi platformlar ve veri üretimi aracılığıyla kullanıcılar, çoğu zaman farkında olmadan sermaye için artı-değer üretirler. Tiziana Terranova'nın⁵ ifadesiyle, bu durum "bedava emek" in görünmez biçimde yaygınlaştığı bir dijital sömürü düzeni yaratmıştır. Bu bağlamda, dijital emek yalnızca ekonomik bir faaliyet değil; aynı zamanda kültürel, duygusal ve toplumsal bir üretim biçimidir. Bireyler artık hem üretici hem tüketici olarak konumlanmakta, kimliklerini, zamanlarını ve duygularını platform ekonomisinin bir parçası hâline getirmektedir. Bauman'ın⁶ belirttiği gibi, akışkan modernitede hiçbir şey kalıcı değildir; bu nedenle dijital emek de süreklilikten çok geçicilik, güvencesizlik ve performans baskısı ile tanımlanır. Sosyal medya içerik üreticileri, platform işçileri, çevrim içi öğretmenler veya yapay zekâ kullanıcılarının her birinin kendi yaşam alanlarında üretim yaparken aynı zamanda yeni sömürü biçimlerinin öznesine dönüştüğü akışkan modernite kavramı bağlamında daha önce yapılan çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibidir:

- Tester⁷ çalışmasında, Zygmunt Bauman'ın sosyal düşüncesi sistematik biçimde analiz edilmiştir. Tester, Bauman'ın modernlikten postmoderniteye, oradan da akışkan moderniteye uzanan teorik gelişimini inceleyerek düşüncesinin ardındaki temel kavramları (belirsizlik, ahlaki sorumluluk, bireyselleşme, yabancılaşma, tüketim, topluluk kaybı) karşılaştırmalı biçimde tartışır.
- Smith⁸ çalışmasında, Bauman'ın modernlikten postmodernliğe uzanan düşünsel dönüşümünü çözümler ve Bauman'ın toplumsal değişimi açıklamak için geliştirdiği temel kavramların (belirsizlik, hareketlilik, kalıcılığını yitiren kurumlar, parçalanmış toplumsal yapılar) nasıl ortaya çıktığını tartışır. Smith, Bauman'ın modern toplumun katı yapılarından akışkan ve değişken bir toplumsal düzene geçişi nasıl yorumladığını gösterir. Çalışma, özellikle akışkan modernitede

¹ Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, çev. Ümit Öktem (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), 55

² Maurizio Lazzarato, "Immaterial Labor," in *Marxism Beyond Marxism*, ed. S. Makdisi, C. Casarino, and R. E. Karl (London: Routledge, 1996), 133.

³ Hardt, Michael ve Antonio Negri. *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*. 2. Baskı. çev. B. Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004, 85.

⁴ Christian Fuchs, "Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm?" içinde *Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Dijital Emek*, ed. Michael A. Peters ve Ergin Bulut (Ankara: NotaBene Yayınları, 2014), 137-188.

⁵ Tiziana Terranova, "Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy," *Social Text* 18, 2 (2000), 37-58.

⁶ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity Press, 2000).

⁷ Keith Tester, "The Social Thought of Zygmunt Bauman," *Journal of Classical Sociology* 4, 1 (2004), 5-25.

⁸ Dennis Smith, "Zygmunt Bauman: Prophet of Postmodernity?" *The Sociological Review* 47, 3 (1999), 489-513.

Beril ÖZER

bireyin sürekli değişen koşullara uyum sağlamak zorunda bırakıldığını ve toplumsal ilişkilerin giderek daha kırılğan hâle geldiğini vurgulaması bakımından Bauman'ın teorisinin temel çerçevesini net biçimde ortaya koyar.

- Jacobsen⁹ çalışmasında, Bauman'ın akışkan modernite kavramını sistematik biçimde ele alarak bu kavramın çağdaş toplumu anlamada neden merkezi bir yere sahip olduğunu tartışmaktadır. Çalışma, akışkan modernitede toplumsal kurumların, ilişkilerin ve kimliklerin kalıcılığını yitirdiğini; bireylerin ise sürekli değişen koşullar karşısında esneklik ve uyum göstermek zorunda kaldığını vurgular. Jacobsen, Bauman'ın modernliği “katı” yapılardan “akışkan” yapılara geçiş olarak yorumladığını ve bu dönüşümün belirsizlik, istikrarsızlık ve süreksizlik gibi dinamiklerle karakterize olduğunu ortaya koyar. Bu yönüyle çalışma, akışkan moderniteyi çağdaş toplumsal deneyimin temel bir analitik çerçevesi olarak konumlandırır.
- Blackshaw'ın¹⁰ çalışmasında, akışkan modern yaşamın risk, belirsizlik ve sürekli değişimle karakterize olduğu, bu koşulların bireyin kendilik inşasını kırılğanlaştırdığı ortaya konmuştur. Bireyin özgürlüğü artarken, güvensizlik ve istikrarsızlık hissinin de derinleştiği belirtilmektedir.

Bu çalışma, modernitenin “katı” yapısından “akışkan” hâline geçişin emeği nasıl dönüştürdüğünü incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle dijitalleşme sürecinde emeğin görünmezleşmesi, öz-disiplin ve sürekli erişilebilirlik baskısı altında yeniden örgütlenmesi, günümüz kapitalizminin temel dinamiklerinden biri hâline gelmiştir. Makale, bu dönüşümü kavramsal bir çerçevede ele alarak, dijital emek alanlarını (sosyal medya, platform ekonomisi, kullanıcı emeği, influencer kültürü, çevrim içi eğitim, yapay zekâ üretimi vb.) ve bunlara eşlik eden sömürü biçimlerini, Zygmunt Bauman'ın “akışkan modernite” kavramı ışığında analiz etmektedir.

Modernitenin Dönüşümü

Modernite, yalnızca belirli bir tarihsel dönemi değil, aynı zamanda bu döneme özgü düşünme biçimlerini, yaşam pratiklerini ve toplumsal örgütlenme tarzlarını tanımlayan çok katmanlı bir kavramdır. Bu kavramla ilişkili olan modernlik ve modernleşme terimleri, çoğu zaman birbirinin yerine kullanılsa da toplumsal dönüşümün farklı düzlemlerine işaret eder. Modernite, tarihsel ve kültürel olarak “yeni” olana yönelimi, geçmişten kopuşu ve eskiye karşı bir mesafe koymayı ifade ederken; modernlik, bu dönüşümün gündelik yaşamdaki pratik, kültürel ve bireysel karşılıklarını anlatır. Modernleşme ise söz konusu zihniyet dönüşümünün ekonomik, siyasal ve toplumsal yapılarda süreklilik kazanan dinamik bir sürece dönüşmesini temsil eder.¹¹

Toplumsal yaşam biçimlerinin tarihsel olarak nasıl dönüştüğünü anlamak, bugünün toplumsal yapısına hangi aşamalar sonucunda ulaşıldığını kavrayabilmek açısından önemlidir. Bu nedenle, modernliğin geçirdiği evrelerin ve bu evrelerde yaşanan yapısal değişimlerin açıklığa kavuşturulması gereklidir. Literatürde modernite, genellikle üç ana döneme ayrılarak tanımlanır. Bunlar erken modernite, klasik modernite ve geç modernitedir.¹² Bu dönemsel ayrım, modernliğin yalnızca bir tarihsel süreci değil, aynı zamanda kültürel ve düşünsel bir dönüşüm zincirini ifade ettiğini gösterir.

Moderniteyi tarihsel kökenlerinden itibaren incelemeyi “akışkan modernite” gibi yeni yaklaşımları ele almak, kavramın özündeki değişim dinamiklerinin anlaşılmasını güçleştirir. Bu nedenle, kavramın evrimini izlemek gerekir. Jürgen Habermas, Anthony Giddens ve Alain Touraine gibi düşünürler,

⁹ Michael Hviid Jacobsen, “Liquid Modernity: Bauman on Contemporary Society,” *Acta Sociologica* 52, 4 (2009), 368-375.

¹⁰ Tony Blackshaw, “Zygmunt Bauman on Community: A Critical Analysis,” *Cultural Sociology* 1, 2 (2005), 213-232.

¹¹ Jürgen Habermas, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje,” içinde *Postmodernizm: Jameson, Lyotard, Habermas*, ed. N. Zeka (Ankara: Kıyı Yayınları, 1994), 38; Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. E. Kuşdil (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004); Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, çev. H. Tufan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010).

¹² Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, 25.

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

modernliği farklı dönemsel ve kurumsal bağlamlarda değerlendirerek onun dönüşüm süreçlerini açıklamaya çalışmışlardır. Ancak bu düşünürlerin moderniteye getirdiği her tanım, kavramsal bir gerilimi de beraberinde getirir. Çünkü modernite hem toplumsal hem felsefi düzlemde sabit bir tanıma sığmaz. Tam tersi modernite sürekli yeniden tanımlanan, dinamik bir süreçtir. Bu nedenle, modernliği kesin sınırlarla değil, bir “akış” olarak kavramsallaştırmak, onun tarihsel belirsizliklerini anlamak açısından daha açıklayıcı bir yaklaşım sunar.¹³

Kavramsal açıdan modernite, yenilik ve değişimle özdeş bir süreci, eski olandan farklı ve yeni olanın egemen hâle geldiği bir dünya görüşünü temsil eder. Modernlik ise bu sürecin gündelik yaşamda ve bireysel pratiklerde aldığı kültürel biçimlere karşılık gelir. Modernizm ise modern olanın ideolojik bir projeye dönüştüğü aşamayı ifade eder.¹⁴ Alain Touraine¹⁵, modernliği üç tarihsel evreye ayırarak kavramsallaştırır. İlk olarak klasik modernlik Rönesans’tan Sanayi Devrimi’ne kadar olan dönemi, orta modernlik endüstrileşme sürecinden 1970’li yıllara kadar olan aşamayı, geç modernlik ise 1970 sonrası toplumsal dönüşümleri ifade eder. Ancak Jürgen Habermas¹⁶, modernliğin başlangıcını yalnızca Rönesans’a indirgeme çabasını eleştirir. Ona göre “modern” kelimesi, beşinci yüzyıldan itibaren Latince’de kullanılmakta olup, anlamı sürekli değişse de daima eski ile yeni arasındaki farkı vurgulamak amacıyla kullanılagelmiştir. Touraine’in¹⁷ modernlik anlayışı, modernliği yalnızca tarihsel bir olaylar dizisi olarak değil, aynı zamanda bilimin, teknolojinin ve idari etkinliklerin toplumsal yaşamda giderek artan bir şekilde yaygınlaşması olarak tanımlar. Ona göre modernlik, toplumsal yaşam alanlarının giderek birbirinden ayrıştığı, farklılaşmanın belirginleştiği bir süreci temsil eder.

Anthony Giddens¹⁸, modernliği 17. yüzyıl Avrupa’sında filizlenen ve sonrasında küresel ölçekte yaygınlaşan toplumsal yaşam biçimleriyle ilişkilendirir. Bu bakış açısı, modernliği hem tarihsel hem coğrafi olarak belirli bir kökene bağlar. Ancak günümüz sosyal bilimcileri, içinde yaşadığımız çağın artık klasik modernlikten farklı bir evreye geçtiğini öne sürer. Bu yeni evre, literatürde “postmodernite”, “akışkan modernite”, “endüstri-sonrası toplum” ve “kapitalizm-sonrası dönem” gibi çeşitli kavramlarla tanımlanmaktadır.¹⁹

Habermas²⁰ ise bu yaklaşımlardan ayrılarak, modernliğin “tamamlanmamış bir proje” olduğunu savunur. Ona göre endüstri devrimi modernleşmenin yalnızca bir evresidir, modernleşme süreci henüz sona ermemiştir. Zygmunt Bauman²¹ da modernliği planlanmış bir yapıdan ziyade, yenilik karşısında sürekli yeniden uyum sağlama çabası olarak yorumlar. Hardt ve Negri²² ise modernleşmenin tamamlandığını, çünkü artık endüstriyel üretimin toplumsal ve ekonomik yapılar üzerindeki belirleyiciliğini yitirdiğini ileri sürer. Onlara göre postmodernleşme, emeğin sanayi sektöründen hizmet sektörüne geçişiyle açıklanabilir. Bu durum, bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomik süreçlerde belirleyici hâle gelmesini sağlamıştır. Dolayısıyla, modernliğin dönüşümü yalnızca tarihsel bir olay dizisi değil, aynı zamanda bilgi, emek ve üretim biçimlerinin değişimiyle şekillenen çok katmanlı bir süreçtir. Bu süreçte enformasyonun

¹³ Zygmunt Bauman, *The Individualized Society* (Cambridge: Polity Press, 2001).

¹⁴ Zygmunt Bauman, *The Individualized Society*.

¹⁵ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*.

¹⁶ Habermas, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje,” 31-32.

¹⁷ Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, 25-26.

¹⁸ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, 11.

¹⁹ Bauman, *The Individualized Society*, 45; Hardt and Negri, *İmparatorluk*, 112.

²⁰ Habermas, “Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje,” 42.

²¹ Bauman, *The Individualized Society*, 144.

²² Michael Hardt ve Antonio Negri, *İmparatorluk*, çev. A. Yılmaz (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003), 298.

Beril ÖZER

belirleyiciliği, yeni bir toplumsal düzenin temelini oluşturur ve modernitenin “katı” biçiminden “akışkan” biçimine geçişin kuramsal altyapısını hazırlar²³

Bu noktada modernitenin dönüşümü, yalnızca belirli tarihsel kırılmaların değil, toplumsal dokunun ve bireysel deneyimin de köklü biçimde yeniden biçimlenmesini ifade eder. Katı modernite döneminde toplumsal yaşam, üretim ilişkileri ve kimlikler belirli bir düzen içinde sabitlenmişken; akışkan modernitede bu yapılar artık süreksizlik, belirsizlik ve geçicilikle tanımlanmaktadır.²⁴ Geleneksel kurumların çözülmesi, bireyin aidiyet biçimlerinin esnemesi ve emek süreçlerinin dijitalleşmesi, modernliğin artık istikrardan çok değişkenliğe dayalı bir hâl aldığını gösterir. Bu nedenle modernitenin dönüşümü, yalnızca sanayi üretiminden bilgi temelli üretime geçişi değil, aynı zamanda yaşamın tüm alanlarında akışkan, esnek ve geçici yapılara yönelişi ifade eder. Başka bir deyişle, modernite artık “katı” kurumların hâkimiyetinden ziyade, sürekli yeniden şekillenen dijital, ağsal ve hız merkezli bir toplumsal örgütlenmenin adı hâline gelmiştir.²⁵

Kavramsal Çerçeve: Emek, Maddi Olmayan Emek, Dijital Emek

Emek, yalnızca ekonomik üretimin bir girdisi değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, sınıfsal yapının ve bireysel kimliğin şekillendiği temel bir insan etkinliğidir. İktisat tarihinin başlangıcından bu yana, emek farklı düşünürler tarafından çeşitli açılardan ele alınmış ve ekonomik değer üretiminin merkezinde konumlandırılmıştır. Klasik iktisatçılardan Adam Smith²⁶, emeği tüm servetlerin gerçek kaynağı olarak görürken, David Ricardo²⁷ emeğin üretim sürecinde harcanan zamanla değeri belirlediğini savunmuştur. Bu çizgiyi daha da derinleştiren Karl Marx²⁸ ise emeği yalnızca değer yaratan bir unsur olarak değil, aynı zamanda kapitalist üretim biçiminde sömürülen bir ilişki biçimi olarak tanımlar. Marx’a göre emek gücü, kapitalistin ücret karşılığında satın aldığı ve üretim sürecinde artı değere dönüştürdüğü bir metadır. Bu durum, sermaye birikiminin asıl kaynağının, emeğin karşılıksız kalan kısmı yani artı emek olduğunu ortaya koyar.

Kapitalist üretim biçiminin gelişimiyle birlikte emek, sadece üretim sürecinin fiziksel bir parçası olmaktan çıkmış, aynı zamanda sermayenin yeniden üretimi için vazgeçilmez bir mekanizma hâline gelmiştir. Sanayi Devrimi’yle hız kazanan bu dönüşüm, emeğin zaman ve mekânla ilişkisini yeniden şekillendirmiştir. Emeğin fabrikalara hapsedildiği, iş gününün uzadığı ve beden gücünün metalaştırıldığı bu süreçte, üretken emek-üretken olmayan emek ayrımı da iktisadi düşüncenin merkezinde yer almıştır. Marx’a²⁹ göre üretken emek, sermayeye artı değer kazandıran ve meta üretiminde doğrudan rol oynayan emek biçimidir. Buna karşılık, sermaye açısından doğrudan bir kâr getirmeyen, örneğin ev içi işler gibi emek biçimleri üretken olmayan emek olarak sınıflandırılmıştır.

Bu tarihsel ve kuramsal çerçevede, emek kavramı sadece üretimle ilişkili bir kategori değil, aynı zamanda ideolojik ve politik anlamlar da taşır. Zira üretim araçlarının sahipliği, emeğin örgütlenme biçimi ve emek-gücü üzerindeki denetim, toplumsal eşitsizliklerin ve sınıf çatışmalarının da zeminini oluşturur. Ancak 20. yüzyılın sonlarından itibaren, dijitalleşme ve neoliberal dönüşümlerle birlikte, emek yalnızca fabrikada değil, ağlarda, platformlarda ve ekranlarda da üretilmeye başlanmıştır. Bu gelişme, maddi

²³ Zygmunt Bauman, *The Individualized Society*, 144; André Gorz, *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*, çev. N. Tural (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001), 174.

²⁴ Bauman, *Liquid Modernity*, 57.

²⁵ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity*, 57; Ulrich Beck, *Risk Society: Towards a New Modernity* (London: Sage Publications, 1992); Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. (Redwood City, CA: Stanford University Press, 1991).

²⁶ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. E. Cannan (Chicago: University of Chicago Press, 2007).

²⁷ David Ricardo, *The Principles of Political Economy and Taxation* (Mineola, NY: Dover, 2004).

²⁸ Marx, *Kapital I*, 211.

²⁹ Karl Marx, *Kapital I*, çev. A. Bilgi (Ankara: Sol Yayınları, 2004).

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

olmayan ve dijital emek kavramlarının ortaya çıkmasına neden olmuş ve emeğin yeni biçimlerini anlamak için farklı yaklaşımlara ihtiyaç doğurmuştur.

Maddi olmayan emek kavramı, sanayi sonrası toplumda emeğin biçim değiştirmesini açıklamak için geliştirilmiş, özellikle Maurizio Lazzarato³⁰ tarafından sistematik hâle getirilmiştir. Kavram, 1970’lerde İtalya’da ortaya çıkan otonomcu Marksizm (post-operaismo) akımından gelmektedir. Bu akım, klasik Marksizm’den farklı olarak, işçilerin yalnızca üretim araçlarının sahipliğine değil, sermayenin toplumsal ve kültürel baskı biçimlerine karşı da kendi özerkliklerini geliştirmeleri gerektiğini savunur. Başka bir deyişle, otonomcu Marksizm, emekçilerin sistemin dayattığı çalışma, düşünme ve yaşama biçimlerinden bağımsız bir özgürlük alanı yaratabileceğini öne sürer.³¹ Lazzarato, yapılan ampirik çalışmalar üzerinden günümüz üretim biçimlerinde köklü bir dönüşüm yaşandığını öne sürer ve bu dönüşümü açıklamak üzere “maddi olmayan emek” kavramını ortaya koyar. Bu kavram, meta üretiminin artık yalnızca fiziksel mal üretimiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda bilgi, kültür, imge ve duygulanımların üretimini de kapsadığını gösterir. Lazzarato³² emeği iki temel boyutta tanımlar. İlki, metanın enformasyonel içeriğini üreten emektir. Bu, bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin yoğun olarak kullanıldığı sanayi ve hizmet sektörlerinde görülür. İkincisi ise, metanın kültürel içeriğini oluşturan emektir ve moda, reklam, kamuoyu oluşturma, estetik üretim gibi faaliyetleri içerir. Böylece emek artık yalnızca üretim bandında değil, toplumun tamamına yayılmıştır. Lazzarato bu durumu “kitlesel zekâ” olarak adlandırır çünkü yaratıcılık, bilgi ve kültürel üretim kolektif biçimde yürütülür ve tüm toplumsal yaşamın içine sızmıştır.

Bu dönüşüm, emeğin artık yalnızca kol gücüne değil, aynı zamanda entelektüel beceriye dayanmasını gerektirir. André Gorz³³, bu yeni durumu “maddesiz emek” olarak adlandırır ve emeğin giderek ölçülemeyen, soyut bir nitelik kazandığını vurgular. Bilimsel bilgi, bilişsel yaratıcılık ve kültürel üretim, günümüz ekonomilerinde üretkenliğin ana kaynakları hâline gelmiştir.³⁴ Reklamcılık, görsel-işitsel medya, yazılım geliştirme, tasarım ve moda endüstrisi, bu tür maddi olmayan üretimin klasik örnekleridir. Bu alanlarda üretim çoğunlukla ağ tabanlı, kolektif ve sürekli etkileşim gerektiren biçimlerde gerçekleşir.

Lazzarato’ya³⁵ göre maddi olmayan emek, toplumun tüm kesimlerine yayılmıştır. Sermaye, ihtiyaç duyduğu anda geçici iş birlikleri kurarak proje bazlı üretim döngüleri yaratır. Bu üretim biçimleri genellikle freelance, uzaktan ve güvencesiz çalışmayı beraberinde getirir. Bu nedenle maddi olmayan emek, hem bireysel özgürlük ve yaratıcılığın ifadesi hem de yeni bir sömürü biçiminin göstergesidir. Emekçi artık fabrikanın sınırları içinde değil, kendi yaşam alanında, bilgisayarı ve ağı aracılığıyla üretim sürecine dâhildir. Lazzarato bu yeni emek biçimini “metropol emeği” olarak tanımlar çünkü bu tanım özellikle kentli, eğitilmiş ve dijital araçlara erişimi olan bireylerin üretim süreçlerine dâhil oluşunu simgeler. Ancak bu yeni emek formu, yüksek düzeyde özdisiplin, esneklik ve sürekli erişilebilirlik gerektirir. Bu nedenle Batı Avrupa’da bu koşullar altında çalışan kesim prekarya olarak adlandırılır.^{36,37}

³⁰ Maurizio Lazzarato, “Immaterial Labor,” in *Marxism Beyond Marxism*, ed. S. Makdisi, C. Casarino, and R. E. Karl (London: Routledge, 1996), 133-147.

³¹ David Camfield, “The Multitude and the Kangaroo: A Critique of Hardt and Negri’s Theory of Immaterial Labour,” *Historical Materialism* 15 (2007): 21-52; Nick Dyer-Witheford, *Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex* (London: Pluto Press, 2019).

³² Lazzarato, “Immaterial Labor,” 143.

³³ André Gorz, *Emek, Artı Değer ve Özgür Zaman Üzerine* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011).

³⁴ Lazzarato, “Immaterial Labor,” 146.

³⁵ Lazzarato, “Immaterial Labor,” 148.

³⁶ Guy Standing, *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. E. Bulut (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

³⁷ Erik Olin Wright, *Understanding Class* (London: Verso, 2015).

Beril ÖZER

Maddi olmayan emeğin yükselişi, Fordist üretim modelinden esnek üretim modeline geçişle birlikte düşünülmelidir. Fordizm, üretimi standartlaştırıp tüketimi sermaye döngüsüne dâhil etmiştir. Post-Fordist dönemde ise bu döngüye iletişim, duygu ve yaratıcılık eklenmiştir.³⁸ Gorz³⁹ bu yeni dönemi, çalışanların yalnızca mesleki becerileriyle değil, kültürel birikimleriyle de üretim sürecine katıldıkları bir aşama olarak tanımlar. Artık üretim, işçinin yalnızca zamanını değil; kişiliğini, duygularını ve sosyal ilişkilerini de kapsar. Wright'ın (2015) belirttiği gibi, kapitalizm günümüzde işçinin tüm varlığını değere dönüştürme eğilimindedir. Böylece iş ve iş dışı zaman arasındaki sınırlar silinir, bireyin yaşamının bütünü sermayenin hizmetine sunulur.

Hardt ve Negri⁴⁰, Lazzarato'nun kavramını genişleterek maddi olmayan emeği çağdaş kapitalizmin merkezine yerleştirirler. Onlara göre artık üretim yalnızca nesneleri değil, ilişkileri, öznellikleri ve yaşam biçimlerini üretmektedir. Bu nedenle maddi olmayan emek, yalnızca ekonomik bir kategori değil, aynı zamanda toplumsal bir üretim biçimidir. Hardt ve Negri, bu yeni üretim tarzını tanımlamak için "biyopolitik emek" kavramını önerirler çünkü emek artık doğrudan yaşamın kendisini üretir. Bilgi, iletişim ve duygulanımlar üretimin ana girdileri haline gelmiştir. Ancak bu dönüşüm, emeğin daha özgür hâle geldiği anlamına gelmez. Tam tersine sömürü artık bedenin değil, zihnin ve duyguların üzerinden işlemektedir.

Maddi olmayan emek kavramı, eleştirilerden muaf değildir. Sean Sayers⁴¹, tüm emek biçimlerinin toplumsal ilişkiler ürettiğini, bu nedenle "maddi" ile "maddi olmayan" ayrımının yapay olduğunu savunur. David Camfield⁴² ise kavramın sınırlarının muğlaklaştığını ve farklı iş türlerini tek potada eriterek analitik gücünü azalttığını ileri sürer. Bununla birlikte kavram, bilgi ekonomisi, dijital üretim ve duygulanımsal emek gibi çağdaş tartışmaları anlamak açısından hâlâ açıklayıcı bir güç taşımaktadır. Emeğin fabrika dışına taşması, üretimin ağlar ve iletişim sistemleri aracılığıyla örgütlenmesi ve yaşamın tamamının üretken hâle gelmesi, modern kapitalizmin en görünmez ama en derin dönüşümlerinden biridir. Bu bağlamda, maddi olmayan emeğin dijital teknolojilerle iç içe geçtiği günümüz koşullarında, emek kavramı yeni bir boyut kazanmıştır. Özellikle internet, sosyal medya ve platform ekonomileriyle birlikte emeğin dijitalleşmesi, üretim süreçlerini kökten dönüştürmüş ve "dijital emek" adı verilen yeni bir emek biçimini ortaya çıkarmıştır.

Dijital emek, kapitalizmin bilgi ve iletişim teknolojileriyle dönüşmesi sonucu ortaya çıkan yeni bir emek biçimidir. Bu süreçte üretim yalnızca fabrikalarda değil, çevrim içi platformlarda da gerçekleşmektedir.⁴³ Dijital emek, kullanıcıların ve içerik üreticilerinin çevrim içi faaliyetleri yoluyla veri, içerik ve bilgi üreterek sermaye birikimine katkı sağlamaları anlamına gelir.⁴⁴ Bu emeğin temel özelliği, çoğu zaman görünmez ve karşılıksız olmasıdır. Sosyal medya kullanıcıları paylaşım yaparken ya da bir platformu kullanırken aynı zamanda platform için değer üretirler. Marx'ın emek-değer teorisi açısından bakıldığında, bu emek biçimi artı-değer yaratmasına rağmen ücretle karşılanmaz. Dolayısıyla sömürü yeni bir biçim kazanır.⁴⁵

Dijital emek kavramı, Hardt ve Negri'nin⁴⁶ "maddi olmayan emek" anlayışının günümüz koşullarındaki karşılığıdır. Maddi olmayan emek, bilgi, iletişim, duygulanım ve ilişkiler üreten bir emek

³⁸ Lazzarato, "Immaterial Labor," 149.

³⁹ André Gorz, *Emek, Artı Değer ve Özgür Zaman Üzerine* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011).

⁴⁰ Hardt and Negri, *İmparatorluk*.

⁴¹ Sean Sayers, "The Concept of Labor: Marx and His Critics," *Science & Society* 71, 4 (2007): 431-454, 438.

⁴² David Camfield, "The Multitude and the Kangaroo: A Critique of Hardt and Negri's Theory of Immaterial Labour," *Historical Materialism* 15 (2007), 21-52, 34.

⁴³ Fuchs, *Dijital Emek ve Karl Marx*, 501.

⁴⁴ Christian Fuchs and Sebastian Seignani, "What Is Digital Labour? What Is Digital Work? What's Their Difference? And Why Do These Questions Matter for Understanding Social Media?" *tripleC* 11, 2 (2013), 237-293, 237.

⁴⁵ Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri: Birinci Kitap*, çev. Y. Fincancı (Ankara: Sol Yayınları, 1998).

⁴⁶ Hardt and Negri, *İmparatorluk*.

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

biçimidir.⁴⁷ Dijital çağda bu emek biçimi, ağ yapıları ve platformlar aracılığıyla küresel ölçekte yayılmıştır. Böylece üretim süreçleri “toplumsal fabrika” hâline gelmiştir⁴⁸

Fuchs’a⁴⁹ göre dijital emek, internetteki kullanıcı etkinliklerinin beğeniler, paylaşımlar ve yorumlar gibi reklamcılara satılabilir verilere dönüştürülmesiyle ortaya çıkar. Bu süreçte kullanıcılar hem tüketici hem de üretici, yani “üre-tüketici” (prosumer) konumundadır.⁵⁰ Kullanıcı etkinliklerinden üretilen bu veriler, dijital kapitalizmin temel gelir mekanizmasını oluşturur. Bu noktada devreye hedefli reklamcılık girer. Kullanıcıların sosyal medya paylaşımları, beğenileri ve çevrim içi davranışları üzerinden elde edilen veriler, reklamların kişiye özel biçimde tasarlanması için kullanılır. Böylece her kullanıcıya ilgi alanlarına uygun reklamlar gösterilerek tüketim eğilimi artırılır ve sermaye için yeni bir artı-değer alanı oluşur.⁵¹ Terranova⁵² ise bu süreci “bedava emek” kavramıyla açıklar. Ona göre dijital ortamda gönüllü olarak yapılan faaliyetler, eğlenceli görünse de aslında sermayeye ücretsiz emek sağlamaktadır. Kullanıcı emeği, üretim sürecine doğrudan dâhil edilerek görünmez bir sömürü biçimi oluşturur. Gorz⁵³ bu durumu yaşamın tümünün ekonomikleşmesi olarak yorumlar. Artık insanlar yalnızca çalışma saatlerinde değil, boş zamanlarında da değer üretmeye devam ederler.⁵⁴

Dijital emek aynı zamanda küresel ölçekte iş gücünün parçalanmasına neden olmuştur. İnternet sayesinde farklı ülkelerdeki bireyler düşük ücretlerle çalıştırılabilmekte, böylece emek maliyetleri minimuma indirilmektedir.⁵⁵ Bu durum yeni bir prekarya sınıfını ortaya çıkarmıştır.⁵⁶ Esnek, güvencesiz ve sınır ötesi çalışma biçimleri, emeğin mekânsal ve zamansal sınırlarını ortadan kaldırmıştır.⁵⁷ Sonuç olarak dijital emek, bilgi toplumunda artı-değer üretiminin temel biçimlerinden biri hâline gelmiştir. Sosyal medya kullanıcılarının, içerik üreticilerinin ve çevrim içi işçilerin görünmez emeği, kapitalist üretim döngüsüne dâhil edilmiştir. Bu durum hem emek tanımını hem de sömürü biçimlerini yeniden düşünmeyi gerektirmektedir⁵⁸

Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

Zygmunt Bauman’ın⁵⁹ “akışkan modernite” kavramında belirttiği gibi, toplumsal ve ekonomik yapılar artık süreksizlik, belirsizlik ve geçicilikle tanımlanmaktadır. Bu dönüşüm bağlamında dijitalleşme ve ağ teknolojileri, emeği fabrika duvarlarının dışına taşımış ve emek süreçleri ağlarda, çevrim içi platformlarda ve ekranlarda üretilir hâle gelmiştir.⁶⁰ Bugün dijital emek, internet üzerinden yapılan kısa süreli işler, çevrim içi içerik üretimi ve hatta insanların sosyal medyayı günlük olarak kullanması gibi çok farklı alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Farklı görünümeler olsa da bu alanların ortak noktası emeğin esnek

⁴⁷ Hardt ve Negri, *Çokluk*, 122.

⁴⁸ Jernej Prodnik, “Sürüp Giden Metalaştırma Süreçleri Üzerine Bir Not: İzleyici Metasından Toplumsal Fabrikaya,” içinde *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi*, ed. Vincent Mosco ve Christian Fuchs (İstanbul: NotaBene Yayınları, 2014), 301-366, 340-344.

⁴⁹ Fuchs, “Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm?,” 175.

⁵⁰ Alvin Toffler, *Üçüncü Dalga*, çev. A. Seden (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1996), 253.

⁵¹ Fuchs, *Dijital Emek ve Karl Marx*, 357.

⁵² Terranova, “Free Labor,” 37.

⁵³ André Gorz, *Emek, Artı Değer ve Özgür Zaman Üzerine* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011).

⁵⁴ Zygmunt Bauman, *Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar*, çev. Ü. Öktem (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999); Jeff Howe, *Crowdsourcing: How the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business* (London: Random House, 2009), 43.

⁵⁵ Sarah Kessler, *Gigged: The Gig Economy, the End of the Job and the Future of Work* (New York: Cornerstone, 2018), 52.

⁵⁶ Guy Standing, *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*, çev. E. Bulut (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014).

⁵⁷ Hardt and Negri, *Çokluk*, 84.

⁵⁸ Trebor Scholz, *Überworked and Underpaid: How Workers Are Disrupting the Digital Economy* (Cambridge: Polity Press, 2017), 28; Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity Press, 2000), 8.

⁵⁹ Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity Press, 2000), 8.

⁶⁰ Hardt ve Negri, *Çokluk*, 84.

Beril ÖZER

ve görünmez hâle gelmesi, geleneksel çalışma ilişkilerindeki istikrarın yerini akışkan ve güvencesiz bir yapıya bırakmış olmasıdır.⁶¹

Gündelik sosyal medya kullanımı, dijital emek olgusunun neredeyse en önemli boyutunu oluşturur. Sosyal medya kullanıcıları içerik paylaşım etkişimde bulunurken aslında platformlar için sürekli veri ve içerik üretmektedir. Bu çevrim içi faaliyetler, sermaye birikimine katkı sağlayan ekonomik değere dönüştürülür. Kullanıcılar beğeni, yorum ve paylaşımlarıyla veri metalaşmasına yol açar ve platformlar bu verileri hedefli reklamcılık yoluyla kâra çevirebilir.⁶² Böylece kullanıcı konumu, tüketici ve üretici rollerinin iç içe geçtiği “üre-tüketici (prosumer)” konumuna evrilir.⁶³ Ne var ki bu emek biçiminin temel özelliği, çoğu zaman görünmez ve karşılıksız olmasıdır. Kullanıcılar farkında olmadan dijital platformlara değer üretmekte, ancak bu değer karşılığında doğrudan bir ücret veya pay almamaktadır. Marx’ın emek-değer kuramıyla bakıldığında, kullanıcı etkinlikleri artı-değer ürettiği hâlde ücretlendirilmediği için sömürünün yeni bir biçimi ortaya çıkmaktadır. Nitekim Christian Fuchs⁶⁴ de dijital emekte, kullanıcıların çevrim içi etkinliklerinin reklam şirketlerine pazarlanabilir verilere dönüşmesi sonucunda sermaye için artı-değer yaratıldığını vurgular. Bu durumu Tiziana Terranova “bedava emek” kavramıyla açıklamıştır: Dijital ortamda gönüllü ve eğlenceli görünen kullanıcı faaliyeti, aslında kapitalist sistem için ücretsiz emek işlevi görmektedir.⁶⁵ Kullanıcı emeğinin üretim sürecine doğrudan dâhil edilmesiyle, üzeri örtük yeni bir sömürü biçimi ortaya çıkar. Bu süreçte emek gönüllülük, eğlence ve katılım söylemleri aracılığıyla görünmez hâle getirilir ve sermaye birikiminin parçasına dönüşür.⁶⁶

Profesyonel veya yarı-profesyonel içerik üreticiliği (örneğin YouTuber’lar, Twitch yayıncıları, Instagram fenomenleri) de dijital emek alanının önemli bir boyutunu oluşturur. Bu üreticiler, dijital platformlarda kendi içeriklerini oluşturarak kitlelere ulaştırır ve genellikle gelirlerini reklam ortaklıkları, sponsorluklar veya izleyici bağışları gibi modellerle sağlamaya çalışırlar. Ancak içerik üretiminin gelir modelleri son derece kırılgan ve belirsizdir. Çünkü platformlar, reklam gelirlerinin büyük kısmına el koyarken, üreticilere düşen pay düşük kalmakta, dahası algoritmaların sık değişen kural ve tercihleri karşısında içerik üreticilerinin görünürlüğü ve kazancı sürekli dalgalanmaktadır.⁶⁷ Birçok içerik yaratıcısı, ciddi bir emek ve zaman harcayarak önceden karşılıksız biçimde içerik üretmekte, gelir elde etme umuduyla platformun koşullarına tabi olmaktadır. Böylelikle yaratıcı emek de platform kapitalizmi tarafından metalaştırılmış durumdadır: Üreticilerin yarattığı yaratıcı-değer, dijital reklam ve veri akışları üzerinden şirketlere kâr sağlamakta, buna karşın içerik üreticileri güvencesiz bir rekabet ortamında artı-değerin ancak küçük bir bölümüne erişebilmektedir. Nitekim sosyal medya içerik üreticilerinin ve çevrim içi işçilerin bu görünmez emeği, kapitalist üretim döngüsüne dâhil edilerek emek ve sömürü tanımlarını dönüştürmektedir. Platformların dayattığı bu model, emeğin yeni bir sömürü biçimine büründüğünü, yaratıcı özgürlüğün çoğu zaman ekonomik belirsizlik ve dijital platformların kontrolü altında gerçekleştiğini göstermektedir.⁶⁸

Platform ekonomisi (örneğin yemek dağıtımı, araç paylaşımı) dijital emek alanlarından biridir. Bu alanda işçiler, dijital platformlar aracılığıyla parça başı ya da çağrı üzerine hizmet sunarlar. İşin dağıtımı ve denetimi büyük ölçüde algoritmik yönetime dayanır. Puanlama sistemleri ve otomatik eşleştirmeler adeta dijital bir “patron” gibi emek süreçlerini kontrol eder. Sonuçta platform işleri, son derece esnek fakat güvencesiz çalışma koşulları üretir. İnternet sayesinde şirketler küresel ölçekte çok sayıda işçiye düşük

⁶¹ Bauman, *The Individualized Society*, 144.

⁶² Fuchs, *Bilişsel Kapitalizm*, 175.

⁶³ Toffler, *Üçüncü Dalga*, 253.

⁶⁴ Christian Fuchs, *Dijital Emek ve Karl Marx*, 357.

⁶⁵ Tiziana Terranova, “Free Labor,” 37.

⁶⁶ Christian Fuchs ve Sebastian Sevignani, “What Is Digital Labour?,” 237.

⁶⁷ Fuchs, *Dijital Emek ve Karl Marx*, 360.

⁶⁸ Fuchs, *Bilişsel Kapitalizm*, 176.

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

ücretlerle erişebilmekte ve emek maliyetlerini minimuma indirebilmektedir.⁶⁹ Bu durum, anlamda yeni bir prekarya sınıfının doğuşuna işaret eder. Coğrafi ve zamansal sınırların ortadan kalkmasıyla işçiler her an erişilebilir konuma gelir. Emek, mekân ve zaman boyutundaki geleneksel sınırlamalardan kurtulmuştur. Böylece platform emekçileri, istikrarsız gelirler ve sınırlı sosyal haklarla sermaye için çalışırken, işveren karşısında görünmez kılınan bir sömürü mekanizmasına tabi olurlar.

Dijital emek alanlarındaki bu çeşitlilik, emeğin doğasının köklü biçimde değiştiğine işaret etmektedir. Kuramsal olarak bakıldığında, dijital emek olgusu maddi olmayan emek kavramıyla açıklanabilir. Maurizio Lazzarato'nun ortaya koyduğu “maddi olmayan emek”, üretimin artık yalnızca fiziksel mal üretimiyle sınırlı kalmayıp bilgi, iletişim, kültür, imge ve duygulanım üretimini de kapsadığı yeni bir emek biçimini tanımlar. Hardt ve Negri de Lazzarato'nun kavramını genişleterek maddi olmayan emeği çağdaş kapitalizmin merkezine yerleştirir. Artık üretim, yalnızca nesneleri değil, aynı zamanda ilişkileri, öznellikleri ve yaşam biçimlerini de üretmektedir. Bu dönüşüm, emeğin yalnızca ekonomik bir kategori olmaktan çıkıp toplumsal ve biyopolitik bir üretim biçimi hâline geldiğini gösterir. Kısacası emek, doğrudan yaşamın kendisini üretir hâle gelmiştir. Bunun sonucunda sömürü biçimleri de değişime uğrar. Emek süreçleri bedensel güç kullanımından ziyade zihin ve duygu dünyasına yönelerek bireyin bilişsel ve duygusal yetilerini sermaye için seferber eder.⁷⁰

Dijital emek pratikleri, aynı zamanda üretken kullanıcı (prosumer) figürünü merkeze taşır. Alvin Toffler'in kavramsallaştırdığı prosumer, tüketici ve üretici rollerinin birleştiği bir özneyi tanımlar. Gerçekten de dijital çağda bireyler medya içeriklerini hem tüketip hem üretirken, adeta hem müşteri hem emekçi konumunu bir arada deneyimler. Özellikle sosyal medya ve çevrim içi oyunlar gibi alanlarda oyun ile emek iç içe geçmiştir. Eğlence veya kendini ifade etme amacıyla yapılan faaliyetler ekonomik değer yaratacak şekilde kanalize edilir.⁷¹ Bu durum, dijital kapitalizmin “internetin oyun parkı ve fabrikası” şeklinde çift yönlü işlediğini gösterir. İnsanlar eğlenirken veya sosyalleşirken dâhi farkında olmadan artı-değer üretimine katkıda bulunurlar.⁷² Gorz'un⁷³ deyimiyle modern kapitalizm artık yaşamın tümünü ekonomikleştirmekte, bireylerin boş zamanları bile üretken hâle gelmektedir. Bauman⁷⁴ da benzer biçimde postmodern tüketim toplumunda çalışma ile boş zaman arasındaki ayrımın bulanıklaştığını, bireyin tüm yaşamının sermayenin hizmetine sunulduğunu belirtir.

Kısacası dijital emek alanlarında görülen yeni sömürü biçimleri, maddi olmayan emek düzeninde emeğin her anının ve her biçiminin metalaştırılabildiğini ortaya koymaktadır. Artık gönüllü katılım, oyun, yaratıcılık ya da etkileşim gibi eylemler de değer üretiminin parçası haline gelmiş; emek sömürüsü, klasik ücretli çalışmanın ötesinde hayatın kültürel ve sosyal alanlarına doğru genişlemiştir.⁷⁵

Dijital emek, günümüzde tek bir biçime indirgenemeyecek kadar çok boyutlu bir olgudur. Bu nedenle farklı dijital emek türlerinin nasıl ortaya çıktığını, hangi sömürü biçimlerine dayandığını ve akışkan modernite koşullarıyla nasıl ilişkilendiğini açıklamak gerekir. Bu çalışmada dijital emeğin günümüz toplumundaki görünümünü sistematik biçimde ortaya koyabilmek amacıyla, literatürdeki temel yaklaşımlar ve çalışmanın kuramsal çerçevesi doğrultusunda kavramsal bir sınıflama yapılmıştır. Dijital emek yalnızca

⁶⁹ Standing, Prekarya, 27.

⁷⁰ Hardt ve Negri, Çokluk, 122.

⁷¹ Terranova, “Free Labor,” 38.

⁷² Fuchs, Dijital Emek ve Karl Marx, 178.

⁷³ Gorz, Emek, Artı Değer ve Özgür Zaman Üzerine, 114.

⁷⁴ Bauman, Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar, 55.

⁷⁵ Christian Fuchs, Dijital Emek ve Karl Marx, 501; Tiziana Terranova, “Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy,” 39.

Beril ÖZER

ücretli çalışma biçimlerini değil, sosyal medya, çevrim içi platformlar ve yapay zekâ destekli üretim gibi farklı alanlarda ortaya çıkan faaliyetleri de kapsamaktadır. Bu alanlar, bireyin hem üretici hem de tüketici konumlarını aynı anda deneyimlediği yeni bir emek düzenini ortaya çıkarır. Aşağıdaki tablo, dijital emeğin günümüzde aldığı başlıca biçimleri, bu alanlarda öne çıkan sömürü dinamiklerini ve Zygmunt Bauman'ın tanımladığı “akışkan modernite” koşullarıyla ilişkilerini karşılaştırmalı biçimde göstermektedir.

Alan	Tanım / Nerede Görülür	Sömürü Biçimi	Akışkan Moderniteyle İlişkisi
Sosyal medya içerik üretimi	YouTube, TikTok, Instagram gibi platformlarda düzenli olarak içerik paylaşan bireyler.	Sürekli üretim ve görünürlük baskısı, algoritmaların yönlendirdiği öz-disiplin, gelir belirsizliği.	Hız, rekabet ve geçicilik içinde kimliğin sürekli yeniden inşa edilmesi.
Platform temelli esnek çalışma (freelance ve servis işleri)	Dijital hizmet platformlarında (Upwork, Fiverr, Freelancer) veya yerel servis platformlarında (Getir, Yemeksepeti, Trendyol Go, Uber, Armut) proje, sipariş veya çağrı bazlı çalışma.	Düşük ücret, güvencesiz iş koşulları, algoritmik denetim, her an erişilebilir olma baskısı.	Zaman ve mekân sınırlarının silinmesi, bireyin hem işçi hem girişimci konumuna itilmesi.
Kullanıcı emeği (veri üretimi)	Sosyal medya kullanıcılarının beğeni, yorum, paylaşım gibi etkileşimlerle farkında olmadan veri üretmesi.	Ücretsiz ve görünmez emek; kişisel verilerin ticarileştirilmesi, platformların kâr üretmesi.	Gündelik yaşamın üretken hâle gelmesi, emeğin görünmezleşmesi.
Influencer ve eğlence emeği	Sosyal medyada markalarla iş birliği yapan, takipçilerine içerik sunan bireyler.	Kendini emek olarak sunma, sürekli üretim baskısı, takipçi kaybı korkusu.	Kimliğin ve görünürlüğün metalaşması, varlık için sürekli performans gösterme.
Online eğitim ve içerik üretimi	Öğretmenlerin, akademisyenlerin veya uzmanların çevrim içi ders, video veya kurs üretimi yapması.	Artan iş yükü; sürekli güncelleme zorunluluğu, görünmeyen hazırlık emeği.	Bilgi üretiminin hızla tüketildiği, sürekli yenilenme ve adaptasyon gerektiren yapı.
E-ticaret ve canlı yayın satışı	Sosyal medya üzerinden yapılan ürün tanıtımları ve canlı yayınlarla satış süreçleri.	İzleyicinin tüketime yönlendirilmesi, kişisel emeğin pazarlama aracına dönüşmesi.	Tüketim ve üretim arasındaki sınırın tamamen silinmesi.
Sosyal medya yönetimi ve denetim emeği	Sosyal medya sayfalarının yönetimi, yorum ve mesaj denetimi, topluluk yöneticiliği veya müşteri desteği gibi işler.	Görünmez iş yükü; duygusal yıpranma, sürekli çevrim içi olma baskısı.	İş ve özel yaşam sınırının kalkması; sürekli erişilebilirlik durumu.
Yapay zekâ destekli üretim süreçleri	İçerik, görsel veya metin üretiminde ChatGPT, DALL·E gibi yapay zekâ araçlarının kullanılması.	Teknolojik bağımlılık, yaratıcılığın otomasyona dönüşmesi, fikrî mülkiyetin belirsizleşmesi.	İnsan emeğinin makineyle iç içe geçmesi, üretimin tamamen akışkan hâle gelmesi.

Tablo 1. Dijital Emek Alanları, Sömürü Biçimleri ve Akışkan Moderniteyle İlişkisi

Sosyal Medya İçerik Üretimi

Sosyal medya içerik üretimi, YouTube, TikTok ve Instagram gibi dijital platformlarda bireylerin düzenli içerik paylaşarak görünürlük ve gelir elde etmeye çalıştıkları yeni bir emek biçimidir. Ancak Christian Fuchs'un⁷⁶ vurguladığı gibi, bu emek görünürde yaratıcı özgürlük sunsa da çoğunlukla görünmez ve karşılıksızdır çünkü kullanıcıların paylaşımları, beğenileri ve izlenmeleri platformlara sürekli veri ve

⁷⁶ Fuchs, Dijital Emek ve Karl Marx, 501.

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

reklam değeri üretir. Fuchs ve Seignani'ye göre bu durum, kullanıcıyı hem üretici hem de tüketici yani bir “prosumer”⁷⁷ konumuna getirir. Terranova'nın⁷⁸ “bedava emek” kavramı da bu sömürü biçimini açıklar. Eğlenceli ve gönüllü görünen çevrim içi etkinlikler, aslında kapitalist platformlar için ücretsiz iş gücüne dönüşür. Nitekim son araştırmalar, sosyal medyadaki yaratıcı emek piyasasının arka planında sömürü, güvencesizlik ve aşırı çalışma kültürü bulunduğunu göstermektedir. Çok az sayıda içerik üretici büyük kazanç sağlarken, geniş bir kitle yoğun emek harcamasına rağmen platformların algoritmik düzeni içinde eşitsiz ve belirsiz koşullarda var olmaya çalışır.⁷⁹ İçerik üretim döngüsü, algoritmaların görünürlük ölçütlerine bağlıdır. Üreticiler “aktif” kalmak zorundadır, aksi hâlde izlenme oranları hızla düşer. Bir içerik üreticisinin ifadesiyle; “Bu işin kapatma düğmesi yok. Algoritmalar asla durmaz, hasta olsanız da internete ara veremezsiniz. İki-üç ay tamamen kaybolursanız, algoritmalar takipçilerinizi yeni hesaplara yönlendirir”.

Bauman'ın tanımladığı akışkan modernite koşullarında bu alan, hız, rekabet, belirsizlik ve kimliğin sürekli yeniden inşası ile karakterize edilir. İçerik üreticileri, dijital şöhretlerini korumak ve görünürlüklerini sürdürmek için algoritmik taleplere uyum sağlamak zorundadır. Kalıcı bir işe sahip olmaktan ziyade, sürekli çevrim içi varlık göstererek var olabilen dijital öznelere dönüşürler. Sonuç olarak, sosyal medya içerik üretimi, dijital kapitalizmde emeğin görünmez biçimde sömürüldüğü ve Bauman'ın akışkan modernitesinin belirsiz koşullarını yansıtan çarpıcı bir örnek hâline gelmiştir.

Platform Temelli Esnek Çalışma (Freelance ve Servis İşleri)

Platform temelli esnek çalışma, dijitalleşmenin emek süreçlerini dönüştürmesiyle ortaya çıkan yeni bir istihdam biçimidir. Bu sistemde bireyler dijital platformlar aracılığıyla kısa süreli, proje bazlı veya çağrı üzerine iş yaparlar. Örneğin Upwork, Fiverr ve Freelancer gibi çevrim içi hizmet platformları grafik tasarım, metin yazarlığı ve yazılım gibi bilişsel işleri, “Getir, Yemeksepeti, Trendyol Go veya Uber” gibi servis platformları ise fiziksel emek gerektiren teslimat ve ulaşım hizmetlerini organize eder. Yüzeyde çalışanlara özgürlük ve esneklik tanıyor gibi görünen bu model, gerçekte yoğun bir algoritmik denetim ve güvencesizlik sistemi üzerine kuruludur. Trebor Scholz'un⁸⁰ Uberworked and Underpaid adlı çalışmasında belirttiği gibi, platformlar klasik işveren konumunda olmadan iş süreçlerini yazılım algoritmalarıyla kontrol eder. İşin dağıtımı, değerlendirilmesi ve görünürlüğü otomatik sistemler tarafından belirlenir. Bu durum, düşük ücret, sürekli erişilebilir olma baskısı ve sosyal güvencesizlik gibi sömürü biçimlerini ortaya çıkarır. Hardt ve Negri'ye⁸¹ göre bu yeni üretim rejimi, emeğin mekânsal ve zamansal sınırlarını ortadan kaldırır. Çalışma artık belirli bir mekâna veya mesai saatine bağlı değildir. Guy Standing'in⁸² “prekarya” olarak adlandırdığı yeni emek sınıfı, tam da bu güvencesizlik koşullarında şekillenir. Sabit gelir veya iş güvenliği olmadan, sürekli rekabet içinde ve her an çalışmaya hazır bireyler bu sınıfın üyeleridir. Nitekim Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) verilerine göre, 2021 itibarıyla dünya çapında 777 dijital platform üzerinden iş yapılmakta, bu sayı 2010'dan altı kat daha fazladır.⁸³ Özellikle teslimat ve araç çağırma hizmetleri başta olmak üzere dijital platformlar emek piyasasında hızla büyüyen bir paya sahiptir. Platform şirketleri, çalışanlarını “bağımsız yüklenici” olarak tanımlayarak asgari ücret, sigorta ve kıdem tazminatı gibi yasal

⁷⁷ Toffler, Üçüncü Dalga, 253

⁷⁸ Terranova, “Free Labor,” 38.

⁷⁹ Brooke Erin Duffy ve Emily Hund Meisner, Platforms and Cultural Production (Cambridge: Polity Press, 2022).

⁸⁰ Scholz, Uberworked and Underpaid

⁸¹ Hardt ve Negri, Çokluk, 85.

⁸² Standing, Prekarya, 27.

⁸³ Human Rights Watch, World Report 2025 (New York: Human Rights Watch, 2025).

Beril ÖZER

sorumluluklardan kaçınmakta, ancak bu kişiler iş süreçlerinde neredeyse hiç söz hakkına sahip olamamaktadır.

Bauman'ın "akışkan modernite" kavramsallaştırması bu durumu açıklar. Platform ekonomisinde belirsizlik ve geçicilik kalıcı hâle gelmiş, emekçiler kurumsal bağlardan kopararak kendi kaderlerinin sorumlusu hâline getirilmiştir. Sonuç olarak platform temelli esnek çalışma, dijital çağda emeğin nasıl güvencesiz, parçalı ve görünmez biçimde yeniden örgütlendiğinin somut bir örneğini oluşturur.

Kullanıcı Emeği (Veri Üretimi)

Kullanıcı emeği, dijital kapitalizmin en görünmez ancak en yaygın emek biçimlerinden biridir. Sosyal medya kullanıcılarının beğeni, paylaşım ve yorum gibi etkileşimleri, farkında olmadan platformlara ekonomik değer kazandırır. Christian Fuchs'a göre, bu etkinlikler reklamcılara satılabilir verilere dönüştürülür. Böylece kullanıcı hem tüketici hem de üretici, yani "prosumer" konumuna gelir. Facebook ve Instagram gibi platformlar, kullanıcıların içerik üretimi ve çevrim içi davranışları üzerinden hedefli reklamcılık yaparak bu emeği sürekli bir artı-değer kaynağına dönüştürür. Tiziana Terranova bu durumu "bedava emek (free labor)" kavramıyla açıklar. Ona göre tweet atmak, gönderi beğenmek, yorum yapmak gibi gönüllü ve eğlenceli görünen çevrim içi faaliyetler aslında sermaye için ücretsiz iş gücü sağlar. Shoshana Zuboff⁸⁴ da bu süreci "gözetim kapitalizmi" kavramıyla açıklar. Şirketler kullanıcıların kişisel deneyimlerini ücretsiz ham madde gibi sahiplenip, bunları davranışsal verilere dönüştürerek öngörülebilir tüketim kalıpları üretir. Böylece kullanıcılar, farkında olmadan dijital ekonominin görünmez işçileri hâline gelir. Bu görünmez sömürü, emek kavramını klasik ücretli çalışma anlayışının ötesine taşır. Gorz'un belirttiği gibi, modern kapitalizm yaşamın tüm alanlarını metalaştırmış ve bireyin boş zamanını dâhi üretken hale getirmiştir. Bauman da postmodern tüketim toplumunda çalışma ile boş zaman arasındaki sınırların giderek silikleştiğini, bireyin tüm yaşamının sermayenin hizmetine sunulduğunu vurgular. Artık internette geçirilen her an, veriye dönüştürülen davranışlar yoluyla bir üretim sürecine dâhil olmaktadır.

Sonuç olarak kullanıcı emeği, Bauman'ın "akışkan modernite" koşullarının somut bir tezahürüdür. Emek belirli bir mesaiyle sınırlı olmaktan çıkmış, birey çevrim içi kaldığı her an, veriye dönüşen davranışlarıyla üretim sürecine katılır hâle gelmiştir. Bu görünmez ve sürekli üretim döngüsü, bireyin kimliğini de dönüştürür. Kullanıcı artık yalnızca sosyal bir özne değil, dijital kapitalizmin sessiz üretim birimidir.

Influencer ve Eğlence Emeği

Influencer ve eğlence emeği, dijital çağda bireyin kendi kimliğini, görünürlüğünü ve sosyal etkileşimini ekonomik bir değere dönüştürdüğü özgün bir emek biçimidir. Influencer'lar, içerik üreticiler, yayıncılar veya mikro-celebritiler gibi bu alanda çalışan bireyler sosyal medya platformlarında markalarla iş birliği yaparak ürün tanıtımı, yaşam tarzı veya değer pazarlaması gerçekleştirirler. Christian Fuchs'un vurguladığı üzere, bu faaliyetler yalnızca içerik üretimi değil, aynı zamanda öznenin kendisini bir marka olarak konumlandırması anlamına gelir. Yani influencer, kendi hayatını, imajını ve ilişkilerini metalaştırarak sunar. Bu noktada emek, maddi ürün üretiminden çok dikkat, görünürlük ve duygusal bağ üretimi biçimini alır. Hardt ve Negri'nin tanımladığı "maddi olmayan emek" kavramı, influencer olgusunu açıklamada belirleyicidir. Çünkü burada ortaya konan üretim, fiziksel bir nesne değil, bilgi, imaj ve duygu üretimidir. Influencer'lar, takipçileriyle kurdukları sürekli etkileşim aracılığıyla güven ve aidiyet duygusu yaratır. Böylece hem takipçilerine hem de reklam veren markalara değer üretirler. Ancak görünürde özgürlük ve özerklik vaat eden bu üretim süreci, aslında platformların algoritmik yapısına ve piyasa

⁸⁴ Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power* (New York: PublicAffairs, 2019).

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

dinamiklerine sıkı sıkıya bağlıdır. Duffy ve Meisner'in⁸⁵ belirttiği gibi, Instagram ve TikTok gibi ağlarda içeriklerin görünürlüğü ve yayılma potansiyeli, platformların belirlediği algoritmalarla kontrol edilir. Bu durum influencer'ları sürekli olarak algoritmaların taleplerine uyum sağlamaya zorlar. Terranova'nın "bedava emek" kavramı bu bağlamda yeniden anlam kazanır. Influencer'lar çoğu zaman platformlarda ücretsiz biçimde sayısız içerik üretir, doğrudan bir ücret almasalar da görünürlüklerini artırarak gelecekteki reklam ve sponsorluk gelirleri için yatırım yaparlar. Platformlar ise bu görünürlük ekonomisinden asıl kazancı elde eder. Influencer'ların yarattığı trafik ve veriyi reklam gelirin dönüştürür. Bu durum, emeğin görünürde serbest ancak gerçekte sömürüye dayalı doğasını gözler önüne serer. Ayrıca araştırmalar, sosyal medya içerik üreticilerinin yoğun bir güvencesizlik ve aşırı çalışma kültürü içinde var olduklarını ortaya koymaktadır.⁸⁶ Örneğin YouTube'da en tepedeki %3'lük kesim tüm izlenmelerin %90'ını alırken, geri kalan üreticiler çok küçük paylarla yetinmektedir. Benzer şekilde, Twitch platformunda ortalama bir yayıncının ABD'deki ortalama hane gelirin ulaşabilmesi için en üst yüzde 0.015'lik dilimde, yani en çok kazanan çok küçük bir azınlık arasında yer alması gerekir. Bu durum, influencer ekonomisinde gelir dağılımındaki büyük eşitsizliği ve yoğun rekabeti açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bauman'ın "akışkan modernite" kavramsallaştırması, bu durumu anlamada yol göstericidir. Dijital dünyada görünürlük, varoluşun ön koşulu hâline gelmiş, görünmezlik ise adeta yok oluş anlamına gelmiştir. Influencer'lar da bu akışkan koşullar altında sürekli kendilerini yeniden inşa etmek, trendleri takip etmek ve her an çevrim içi kalmak zorundadır. Bu bitmek bilmeyen döngü, duygusal tükenmişlik ve kimlik yıpranması gibi sorunlara yol açmaktadır. Sonuç olarak influencer ve eğlence emeği, bireyin kendi yaşamını, zamanını ve duygularını sermayeye dönüştürdüğü, rekabet, belirsizlik ve geçiciliğin hâkim olduğu çarpıcı bir dijital emek biçimidir. Görünürde cazip ve ayrıcalıklı dursa da perde arkasında yoğun bir öz-disiplin, sürekli üretim baskısı ve görünmez bir sömürü ilişkisini barındırır. Bu yönüyle bu emek türü dijital kapitalizmin en güncel emek formlarından birini temsil eder.⁸⁷

Online Eğitim ve İçerik Üretimi

Online eğitim ve içerik üretimi, dijitalleşme sürecinin eğitim alanındaki en belirgin yansımalarından biridir. Bu alanda öğretmenler, akademisyenler, eğitmenler ve bağımsız bilgi üreticileri çevrim içi dersler, video anlatımlar, seminerler veya kurslar hazırlayarak bilgi üretim sürecine katılırlar. İlk bakışta özgür, yaratıcı ve erişilebilir bir çalışma biçimi gibi görünse de bu model yoğun emek, duygusal yük ve sürekli güncelleme baskısı içerir. Hardt ve Negri'nin tanımladığı "maddi olmayan emek" kavramı bu bağlamda açıklayıcıdır çünkü burada üretilen değer fiziksel bir ürün değil, bilgi, etkileşim ve hizmet biçimindedir. Bu emek biçimi, geleneksel öğretim faaliyetlerinden farklı olarak eğitmenin sürekli çevrim içi varlık göstermesini, görsel-işitsel üretim becerileri geliştirmesini ve platform algoritmalarına uyum sağlamasını gerektirir. Christian Fuchs, dijital eğitim süreçlerinde öğretmenin yalnızca bir bilgi aktarıcısı değil, aynı zamanda bir "içerik üreticisi ve pazarlamacı" hâline geldiğini vurgular. Eğitim platformları, YouTube kanalları veya kurs siteleri (örneğin Udemy, Coursera) bu emeği metalaştırarak görünürdeki akademik özgürlüğü piyasa mantığına bağlar. Nitekim yakın dönem raporları, bu platformların eğitmen gelir paylarını düşürürken kendi kâr oranlarını artırdığını göstermektedir.⁸⁸ Bu durum, bilgi üretiminin ticarileştiği ve eğitsel emeğin platform ekonomisi içinde değer sıkıştırmasına uğradığı yeni bir sömürü biçimini ortaya koyar. Gorz'un belirttiği gibi, modern kapitalizmde emeğin zaman ve mekân sınırları ortadan kalkmış,

⁸⁵ Duffy ve Meisner, Platforms and Cultural Production.

⁸⁶ Duffy ve Meisner, Platforms and Cultural Production.

⁸⁷ Bauman, Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar.

⁸⁸ Shah, Dhawal (2025, February 17). Udemy earns more, pays instructors less. Class Central Reports. <https://www.classcentral.com>

Beril ÖZER

bireyin boş zamanı bile üretim sürecine dâhil edilmiştir. Online eğitim emekçileri için mesai kavramı belirsizleşmiştir. Ders içeriklerini güncellemek, videoları düzenlemek veya öğrenci etkileşimlerine yanıt vermek çoğu zaman kişisel zamana taşar. Bu durum, görünürde özgür ama gerçekte yoğun öz-disiplin ve sürekli üretim gerektiren bir çalışma biçimi yaratır.⁸⁹

Bauman'ın "akışkan modernite" kavramı, bu durumu anlamada önemli bir çerçeve sunar. Dijital bilgi üretimi ortamında bilginin güncelliği hızla tükenmekte, rekabet küresel ölçekte artmakta ve eğitimler sürekli yenilenmek zorunda kalmaktadır. Pandemi döneminde çevrim içi derslerin büyük hızla çoğalması, ancak kısa sürede tüketilmesi bu geçicilik dinamiğini açıkça göstermiştir. Sonuç olarak online eğitim ve içerik üretimi, dijital kapitalizmin bilgi emeğini yeniden biçimlendirdiği bir alanı temsil eder. Bu alan, bilgiye erişimi demokratikleştiriyor gibi görünse de aslında emeği piyasa dinamiklerine tabi kılarak eğitimleri güvencesiz, rekabetçi ve sürekli görünürlük baskısı altında bir çalışma düzenine mahkûm etmektedir.

E-Ticaret ve Canlı Yayın Satışı

E-ticaret ve canlı yayın satışı, dijital ekonominin en görünür emek biçimlerinden biri olarak, üretim ve tüketim arasındaki sınırları neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır. Özellikle Instagram, TikTok, Trendyol Live veya Hepsiburada gibi platformlarda bireyler, ürün tanıtımları yaparak ya da canlı yayınlarda satış gerçekleştirerek hem satıcı hem içerik üreticisi hem de pazarlamacı rollerini üstlenirler. Bu süreçte kullanıcı, yalnızca tüketici olmaktan çıkarak "dijital girişimci" veya "mikro-satıcı" kimliğine bürünür. Ancak görünürde özgürlük ve özerklik vadeden bu yapı, platformların algoritmik düzenine ve görünürlük politikalarına güçlü bir bağımlılığı da beraberinde getirir. Christian Fuchs'a göre dijital platformlarda gerçekleştirilen her üretim eylemi sistematik biçimde sermayeye dönüştürülür. E-ticaret yayınlarda birey yalnızca ürün satmaz, aynı zamanda kendi emeğini, zamanını ve duygusal enerjisini de bu süreçte tüketir. Bu bağlamda Tiziana Terranova'nın "bedava emek" kavramı canlı satış olgusunu anlamada açıklayıcıdır. Görünürde kendi kazancı için çalışan kullanıcı, aslında platformun veri ve reklam gelirine ücretsiz katkıda bulunur. İzleyicilerin platformda daha uzun süre kalmasını ve etkileşimde bulunmasını sağladığı ölçüde, platform da daha fazla değer üretir. Canlı yayın satışı emeği aynı zamanda yoğun bir duygusal emek boyutu taşır. Satıcılar, izleyicilerle samimi bir ilişki kurmak, güven telkin etmek ve sürekli yüksek enerjili bir performans sergilemek zorundadır. Bu durum, uzun vadede ciddi bir duygusal yıpranma ve tükenmişlik riski yaratır. Nitekim yapılan araştırmalar, canlı yayın satıcılarının önemli bir kısmının aşırı çalışma, sürekli etkileşim baskısı ve görünürlük stresinden kaynaklanan tükenmişlik belirtileri gösterdiğini ortaya koymaktadır.⁹⁰

Bauman'ın "akışkan modernite" kavramı, e-ticaret ve canlı yayın satışı emeğini anlamak için uygun bir çerçeve sunar. Bu alanda emek, geçicilik, belirsizlik ve sürekli yenilenme zorunluluğu tarafından şekillenir. Her satış yayını, bir öncekini hızla geçersiz kılar. Dijital görünürlük birkaç saatlik bir etkileşimle ölçülür ve hızla kaybolur. Bu nedenle üretici-satıcı, varlığını sürdürebilmek için sürekli yeni stratejiler geliştirmek, farklı içeriklerle izleyicilerin dikkatini çekmek zorundadır. Sonuç olarak e-ticaret ve canlı yayın satış emeği, bireyin yalnızca ekonomik değil, dijital ve duygusal sermayesini de piyasaya sürdüğü karmaşık bir emek biçimidir. Görünürde kişisel girişimcilik olarak sunulan bu model, gerçekte platform kapitalizminin öz-disiplin, performans ve görünürlük baskısı üzerine kurulu yeni bir sömürü biçimini temsil eder.

Sosyal Medya Yönetimi ve Denetim Emeği

⁸⁹ Hardt ve Negri, Çokluk.

⁹⁰ Chen, Shi, Hanqin Wang, Shang Yang, Fushen Zhang, Xiao Gao, Ziwei Liu. "Burnout among Chinese live streamers: Prevalence and correlates". PLOS ONE, 19(5), e0301984. 2024.

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

Sosyal medya yönetimi ve içerik denetim (moderasyon) emeği, dijital platformların sürdürülebilirliği için kritik bir rol oynayan ancak sıklıkla görünmez kılınan bir emek alanıdır. Bir yanda markalar, kurumlar veya ünlüler adına sosyal medya hesaplarını yöneten, içerik planlayan ve topluluk etkileşimini sürdüren sosyal medya yöneticileri; diğer yanda ise Facebook, TikTok veya X (Twitter) gibi platformlarda kullanıcı içeriklerini denetleyerek dijital ortamı “güvenli” ve “temiz” tutmaya çalışan moderatörler yer alır. Her iki grup da dijital ekosistemin sürekliliğini sağlar, ancak yaptıkları iş çoğu zaman perde arkasında kalır ve hak ettiği değeri görmez. Sosyal medya yöneticileri, markaların dijital kimliğini korumak ve kriz anlarında hızlı müdahale etmekle sorumludur. Bu durum, çoğu zaman mesai saatleri dışında dahi çevrim içi olmayı ve sürekli tetikte kalmayı gerektirir. Sosyal medya trendlerinin ve algoritmaların hızla değişmesi, yöneticileri sürekli olarak yeni stratejiler geliştirmeye, içerikleri güncellemeye ve dijital görünürlük yarışında aktif kalmaya zorlar. Çoğu yönetici freelance veya ajans bazlı sözleşmelerle çalıştığından, bu emek biçimi yüksek stres ve güvencesizlikle karakterizedir. Fuchs’un belirttiği gibi, bu tür dijital işler görünürde yaratıcı özgürlük sunsa da arka planda yoğun öz-disiplin, denetim ve performans baskısı içerir.

İçerik moderatörleri ise dijital dünyanın görünmez işçileri olarak nitelendirilebilir. Kullanıcılar sosyal medya akışlarında “steril” bir deneyim yaşarken, bunun ardında şiddet, nefret söylemi, istismar veya travmatik görüntüleri filtreleyen büyük bir insan emeği vardır. Bu iş yoğunlukla taşeron firmalar aracılığıyla, düşük ücretlerle ve sendikasız koşullarda yürütülür. Abedin’in⁹¹ aktardığına göre, bazı içerik denetçileri dakikada birkaç içerik incelemek zorunda kalmakta, bu da günde 700-1000 gönderiye kadar çıkan bir iş yükü anlamına gelmektedir. Meta’nın Kenya merkezli taşeronu Sama’da çalışan moderatörler, ayda yalnızca yaklaşık 150 dolar ücret karşılığında son derece rahatsız edici içeriklerle baş başa kalmakta ve ciddi psikolojik sorunlar yaşamaktadır. Nitekim 2023 yılında Kenya’daki 140’tan fazla moderatör, maruz kaldıkları travmatik koşullar nedeniyle Meta’ya dava açmıştır. Bu çalışma biçimi, Bauman’ın akışkan modernite kavramı ile açıklanabilir. Dijital içerik akışı 7/24 sürdüğü için, bu emeğin kendisi de 7/24 küresel ölçekte dağılmıştır. İş, Filipinler’den Kenya’ya, Hindistan’dan Kolombiya’ya kadar uzanan “dijital üretim hatları” boyunca dolaşır. Standing’in prekarya kavramı da bu durumu tamamlar. İçerik moderatörleri ne klasik işçi sınıfına ne de profesyonel beyaz yakalıları dâhildir. Onlar kimliksiz, güvencesiz ve kolayca değiştirilebilir bir ara sınıfı oluştururlar.⁹²

Sonuç olarak sosyal medya yönetimi ve içerik denetimi emeği, dijital kapitalizmin en görünmez ama en hayati alanlarından biridir. Bir yanda markaların imajını yöneten, diğer yanda dijital ortamı travmatik içeriklerden arındıran bu emekçiler, dijital dünyanın temiz ve sözde kirlenmemiş yüzünü mümkün kılarken kendileri güvencesizlik, psikolojik yük ve sürekli rekabet baskısı altında yaşamaktadır. Böylece sosyal medya dünyasının parlak vitrini, arka plandaki görünmez emekçilerin sömürüsü üzerine inşa edilmiş bir dijital proletarya gerçeğini gizlemektedir.

Yapay Zekâ Destekli Üretim Süreçleri

Yapay zekâ destekli üretim süreçleri, dijital emeğin en yeni ve hızla genişleyen biçimlerinden biridir. Günümüzde bireyler metin, görsel, video, müzik veya yazılım üretiminde ChatGPT, DALL-E, Midjourney, Runway gibi yapay zekâ araçlarını kullanarak içerik oluştururlar. İlk bakışta üretim süreci otomatikleşmiş ve kolaylaşmış gibi görünse de bu yeni emek biçimi insan yaratıcılığı ile algoritmik sistemler arasında kurulan karmaşık bir bağımlılık ilişkisini ortaya çıkarır. Kullanıcı, üretim sürecinde çoğu zaman teknolojiyi yöneten değil, onun uzantısı hâline gelir. Hardt ve Negri’nin tanımladığı “maddi olmayan emek” kavramı

⁹¹ Abedin, Eiffel (2025, June 26). Content moderation is a new factory floor of exploitation: Labour protections must catch up. IHRB Commentary. <https://www.ihrb.org>

⁹² Bauman, Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar

Beril ÖZER

bu durumu açıklamada oldukça işlevseldir. Çünkü yapay zekâ tabanlı üretimde emek artık fiziksel nesneler yerine bilgi, dil, duygu ve tasarım biçiminde üretilmektedir. Christian Fuchs ise bu dönüşümü dijital kapitalizmin yeni bir aşaması olarak görür ve “otomasyon altında yeniden tanımlanan emek” kavramını öne sürer. Her ne kadar yapay zekâ sistemleri üretimi hızlandırırsa da bu araçların çalışabilmesi için kullanıcıların sürekli olarak komut, görsel, metin ya da geri bildirim şeklinde veri girişi yapması gerekir. Bu da görünmez bir ücretsiz emek biçimini doğurur.

Tiziana Terranova’nın bedava emek kavramı, bu sürecin görünmeyen emek boyutunu günceller niteliktedir. Yapay zekâ modellerinin arkasında, milyonlarca görüntü, metin veya ses dosyasını etiketleyen ve sınıflandıran düşük ücretli işçiler vardır. Örneğin, sohbet botlarının zararlı içerik üretmemesi için Kenyalı moderatörler rahatsız edici metinleri incelemiş, otonom araç sistemlerinin geliştirilmesi için ise Asya’daki işçiler milyonlarca görseli etiketlemiştir. Bu tür örnekler, görünürde otomatik işleyen yapay zekâ sistemlerinin arkasında aslında görünmez bir insan emeğinin bulunduğunu göstermektedir. Yapay zekâ üretim süreçleri aynı zamanda fikrî mülkiyet, yaratıcılığın değeri ve etik sorumluluk gibi yeni tartışmaları gündeme getirir. Bir AI aracının ürettiği metin veya görselin sahibi kimdir? İnsan katkısı ne ölçüde değerlidir? Bu sorular, Gorz’un⁹³ belirttiği gibi, teknolojik otomasyonun emeği ortadan kaldırmadığını, aksine onu daha esnek, daha belirsiz ve daha görünmez hâle getirdiğini doğrular.

Bauman’ın “akışkan modernite” kavramı ise bu dönüşümün toplumsal boyutunu açıklar. Hiçbir şey sabit değildir, bireyler ve kurumlar sürekli uyum, güncelleme ve yeniden yapılanma baskısı altındadır. Yapay zekâ ile çalışan bireyler de bir yandan otomasyonun sağladığı kolaylıklardan yararlanırken, diğer yandan üretim sürecindeki rollerinin bulanıklaştığı ve sürekli değiştiği bir ortamda var olurlar. Sonuç olarak yapay zekâ destekli üretim, emeği ortadan kaldırmaktan çok dönüştüren bir olgudur. İnsan emeği, algoritmik sistemlerle bütünleşerek görünürde otomatik ama özünde insan girdisine dayalı hibrit bir üretim döngüsü yaratır. Bu durum, dijital kapitalizmin emeği görünmez kılma ve teknolojik bağımlılık üzerinden yeniden örgütlenme kapasitesini açıkça gözler önüne sermektedir.⁹⁴

Sonuç Yerine

Dijital emek, günümüzün ağ toplumunda emeğin doğasını kökten dönüştürmüş ve üretim, iletişim ve kimlik süreçlerini iç içe geçiren yeni bir düzen ortaya çıkarmıştır. Çalışmada incelenen alanlar sosyal medya içerik üretimi, platform temelli esnek çalışma, kullanıcı emeği, influencer faaliyetleri, çevrim içi eğitim, e-ticaret, sosyal medya yönetimi ve yapay zekâ destekli üretim süreçleri olarak ele alınmıştır. Bu alanlar, dijital emeğin dönüşen yapısını farklı boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Her biri, emeğin yalnızca ekonomik bir faaliyet olmaktan çıkarak kimlik, duygu ve görünürlük temelli yeni bir üretim biçimine dönüştüğünü göstermektedir. Böylece birey, sürekli üretim, denetim ve öz-disiplin baskısı altında varlığını sürdüren, akışkan modernitenin tipik dijital öznesine dönüşmektedir. Her bir alan, bireyin görünürde özgür ama aslında sürekli denetim ve performans baskısı altında üretim yaptığı, güvencesiz bir emek rejiminin farklı biçimlerini temsil etmektedir. Zygmunt Bauman’ın akışkan modernite kavramı, bu dönüşümü anlamak açısından açıklayıcı bir çerçeve sunar. Akışkan modernitede sınırlar, kurumlar ve roller sabitliğini yitirir. Birey, sürekli yenilenmek ve uyum sağlamak zorunda bırakılır. Dijital emek de bu akışkanlık içinde, zaman ve mekân sınırlarının silindiği, özel yaşam ile çalışma alanının iç içe geçtiği bir biçim almıştır. Artık emek yalnızca ofislerde veya fabrikalarda değil; sosyal medya profillerinde, çevrim içi platformlarda ve yapay zekâ destekli üretim ortamlarında görünmez biçimde üretilmektedir.

Bu süreç, emeğin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel, duygusal ve kimliksel bir boyuta taşındığını göstermektedir. Birey hem üretici hem tüketici hem de kendi emeğinin pazarlayıcısı

⁹³ Gorz, Emek, Artı Değer ve Özgür Zaman Üzerine, 120.

⁹⁴ Bauman, Çalışma, Tüketici ve Yeni Yoksullar.

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

konumundadır. Bu durum, öznenin kendi zamanını, duygusunu ve varlığını sermayenin döngüsüne dâhil ettiği yeni bir sömürü biçimini doğurmuştur. Görünürlük, takipçi sayısı ve etkileşim oranları, günümüzün dijital emekçileri için hem üretim ölçütü hem de varlık kanıtı hâline gelmiştir. Dijital emeğin sunduğu esneklik ve yaratıcılık olanakları, çoğu zaman yeni bağımlılık ilişkileriyle iç içe geçmektedir. Algoritmik görünürlük, metrik performans, yapay zekâ bağımlılığı ve sürekli güncellenme zorunluluğu, dijital özneyi daimî bir üretim döngüsüne hapseder. Bu nedenle dijital emek, klasik anlamda bir özgürleşme değil, yeni biçimlere bürünmüş bir sömürü düzeni olarak değerlendirilmelidir. Sonuç olarak, dijital emeğin bugünkü görünümü, toplumsal üretim ilişkilerinin giderek bireyselleştiği, denetimin görünmezleştiği ve kimliğin bir üretim aracına dönüştüğü bir döneme işaret etmektedir. Bu dönüşümün toplumsal, etik ve politik sonuçlarını anlamak, geleceğin emek politikalarını şekillendirmek açısından kritik önemdedir. Dijital emeğin adil, sürdürülebilir ve insan merkezli bir yapıya kavuşabilmesi için, bu görünmez emek biçimlerinin farkına varılması ve emek tanımının yeniden düşünülmesi gerekmektedir.

Dijital emek süreçlerinin güvencesiz, görünmez ve algoritmik olarak denetlenen yapısı dikkate alındığında, dijital çalışma alanlarında daha kapsayıcı politikaların geliştirilmesi gerekmektedir. Öncelikle platform temelli işlerde çalışanların haklarını koruyacak şeffaf algoritma yönetimi, gelir güvencesi ve asgari dijital çalışma standartları oluşturulmalıdır. Sosyal medya içerik üretimi, influencer emeği ve dijital yaratıcılık alanlarında ise emek süreçlerini görünür kılacak etik yönergeler, sözleşme standartları ve dijital telif düzenlemeleri geliştirilmelidir. Son olarak, dijital emekçilerin maruz kaldığı duygulanımsal yük ve sürekli üretim baskısını azaltmak için psikososyal destek mekanizmaları, dijital okuryazarlık eğitimleri ve çalışma-yaşam dengesi odaklı politikalar teşvik edilmelidir.

Gelecekte yapılacak araştırmalar, dijital emeğin farklı sektörlerde ve kültürel bağlamlarda nasıl biçimlendiğini karşılaştırmalı olarak inceleyebilir. Özellikle yapay zekâ araçlarının üretim süreçlerindeki rolü, içerik üreticilerinin duygusal emeği, algoritmik görünürlük politikalarının toplumsal etkileri ve dijital emeğin toplumsal cinsiyet boyutu gibi konular derinlemesine araştırılmaya değerdir. Böylece dijital emeğin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda etik, psikolojik ve kültürel yönleriyle anlaşılması mümkün olacak, bu da geleceğin dijital çalışma rejimlerine dair daha adil ve insana yakışır modellerin geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abedin, Eiffel. "Content Moderation Is a New Factory Floor of Exploitation: Labour Protections Must Catch Up." IHRB Commentary, June 26, 2025. <https://www.ihrb.org>.
- Bauman, Zygmunt. Çalışma, Tüketim ve Yeni Yoksullar. çev. Ü. Öktem. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- Bauman, Zygmunt. Liquid Modernity. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Bauman, Zygmunt. Modernite ve Holocaust. çev. S. Sertabiboğlu. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.
- Bauman, Zygmunt. The Individualized Society. Cambridge: Polity Press, 2001.
- Beck, Ulrich. Risk Society: Towards a New Modernity. London: Sage Publications, 1992.
- Blackshaw, Tony. "Zygmunt Bauman on Community: A Critical Analysis." Cultural Sociology 1 (2) (2005): 213-232.
- Camfield, David. "The Multitude and the Kangaroo: A Critique of Hardt and Negri's Theory of Immaterial Labour." Historical Materialism 15 (2007): 21-52.
- Chen, Shi, Hanqin Wang, Shang Yang, Fushen Zhang, Xiao Gao, and Ziwei Liu. "Burnout among Chinese Live Streamers: Prevalence and Correlates." PLOS ONE 19, no. 5 (2024): e0301984.
- Duffy, Brooke Erin, and Colten Meisner. "Social Media Creators' Experiences with Algorithmic (In)Visibility." Media, Culture & Society 44, 8 (2022): 1506-1523.
- Dyer-Witheford, Nick. Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex. London: Pluto Press, 2019.
- Fuchs, Christian. Dijital Emek ve Karl Marx. çev. S. Oğuz ve T. E. Kalaycı. İstanbul: NotaBene Yayınları, 2015.
- Fuchs, Christian. "Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm? Enformasyonel Ekonomide Sınıfın Rolü." İçinde Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Dijital Emek, Ed. M. A. Peters ve E. Bulut, 137-188. Ankara: NotaBene Yayınları, 2014.
- Fuchs, Christian, and Sebastian Seignani. "What Is Digital Labour? What Is Digital Work? What's Their Difference? And Why Do These Questions Matter for Understanding Social Media?" tripleC: Communication, Capitalism & Critique 11, 2 (2013): 237-293. <https://doi.org/10.31269/triplec.v11i2.461>.
- Giddens, Anthony. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age. Redwood City, CA: Stanford University Press, 1991.
- Giddens, Anthony. Modernliğin Sonuçları. çev. E. Kuşdil. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Gorz, André. Emek, Artı Değer ve Özgür Zaman Üzerine. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Gorz, André. Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri. çev. N. Tural. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Habermas, Jürgen. "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje." İçinde Postmodernizm: Jameson, Lyotard, Habermas, Ed. N. Zeka, 31-44. Ankara: Kıyı Yayınları, 1994.

Akışkan Modernite Kavramı Bağlamında Dijital Emek Alanları ve Sömürü Biçimleri

- Hardt, Michael ve Antonio Negri. *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*. 2. Baskı. çev. B. Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.
- Hardt, Michael ve Antonio Negri. *İmparatorluk*. çev. A. Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- Howe, Jeff. *Crowdsourcing: How the Power of the Crowd Is Driving the Future of Business*. London: Random House, 2009.
- Human Rights Watch. *The Gig Trap: Algorithmic, Wage and Labor Exploitation in Platform Work in the US*. 2025. <https://www.hrw.org>.
- Jacobsen, Michael Hviid. "Liquid Modernity: Bauman on Contemporary Society." *Acta Sociologica* 52, 4 (2009): 368-375.
- Kessler, Sarah. *Gigged: The Gig Economy, the End of the Job and the Future of Work*. New York: Cornerstone, 2018.
- Lazzarato, Maurizio. "Immaterial Labor." In *Marxism Beyond Marxism*, Ed. S. Makdisi, C. Casarino, and R. E. Karl, 133-147. London: Routledge, 1996.
- Marx, Karl. *Artı-Değer Teorileri: Birinci Kitap*. çev. Y. Fincancı. Ankara: Sol Yayınları, 1998.
- Marx, Karl. *Kapital I*. Çev. A. Bilgi. Ankara: Sol Yayınları, 2004.
- Prodnik, Jernej. "Sürüp Giden Metalaştırma Süreçleri Üzerine Bir Not: İzleyici Metasından Toplumsal Fabrikaya." *İçinde Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi*, Ed. V. Mosco and C. Fuchs, 301-366. İstanbul: NotaBene Yayınları, 2014.
- Ricardo, David. *The Principles of Political Economy and Taxation*. Mineola, NY: Dover, 2004.
- Sayers, Sean. "The Concept of Labor: Marx and His Critics." *Science & Society* 71, 4 (2007): 431-454.
- Scholz, Trebor. *Überworked and Underpaid: How Workers Are Disrupting the Digital Economy*. New York: John Wiley & Sons, 2017.
- Shah, Dhawal. "Udemy Earns More, Pays Instructors Less." *Class Central Reports*, February 17, 2025. <https://www.classcentral.com>.
- Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Ed. E. Cannan. Chicago: University of Chicago Press, 2007.
- Smith, Dennis. "Zygmunt Bauman: Prophet of Postmodernity?" *The Sociological Review* 47, 3 (1999): 489-513.
- Standing, Guy. *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*. çev. E. Bulut. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Terranova, Tiziana. "Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy." *Social Text* 18, 2 (2000): 33-58.
- Tester, Keith. "The Social Thought of Zygmunt Bauman." *Journal of Classical Sociology* 4, 1 (2004): 5-25.
- Toffler, Alvin. *Üçüncü Dalga*. çev. A. Seden. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1996.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. çev. H. Tufan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Wright, Erik Olin. *Understanding Class*. London: Verso, 2015.
- "You Can't Pause the Internet': Social Media Creators Hit by Burnout." *The Guardian*, July 5, 2025. <https://link.gale.com/apps/doc/A846689383/HRCa?u=anon~3446579f&sid=sitemap&xid=9e15dc90>.
- Zuboff, Shoshana. "High Tech Is Watching You: In New Book, Business School Professor Says Surveillance Capitalism Undermines Autonomy." *The Harvard Gazette*, March 4, 2019. <https://news.harvard.edu/gazette>.